

GENEL HATLARIYLA

TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

2. CİLT

Türk Dünyasında Zaman, Ortam, İletişim ve Haberleşme

Türklerde Şehir, Şehirleşme ve Mimari

Türklerde Eğitim, Bilim ve Felsefi Düşünce

Türk Mutfağı, Yiyecekler ve İçecekler

Müzik ve Folklor

Türklerde Spor

Mitoloji ve Sanat

GENEL HATLARIYLA TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

2.CİLT

Redaktör ve Editörler
Kültür Konseyi Adına
Dr. Metin ERİŞ
Prof. Dr. Korkut TUNA
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

ISBN: 978-975-451-610-4 (Tk)
978-975-451-612-8 (2.C)

Tasarım
Fatih M. DURMUŞ

1.Baskı, 2022 Temmuz

BOĞAZİÇİ YAYINLARI A.Ş.

Sertifika No : 40700

Alındar Mah. Çatalçeşme sok. Meriçli Apt. No: 44 Kat: 2
Cağaloğlu - Fatih / İST.

Tel : 0212 520 70 76 Faks : 0212 526 09 77

www.bogaziciyayinlari.com.tr

bogazici@bogaziciyayinlari.com.tr

Baskı, Cilt:

Enes Basın Yayın ve Matbaacılık LTD. ŞTİ.

Sertifika No : 45822

Litros yolu Fatih San. Sit. No:12/210 Topkapı / İST.

Kültür Konseyi Derneği

Barbaros Bulvarı, Günaydın 2 Ap. No: 159/3

Balmumcu, Beşiktaş / İstanbul

Tel: (0212) 516 19 21

Tüm Hakları Kültür Konseyi Derneğine aittir.

© Copyright Kültür Konseyi Derneği

Türklerde İslamiyet Sonrası Eğitim Anlayışı

Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan

Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

(Bu çalışma, Kronolojik ve Tematik Eğitim Tarihi isimli eserde bir bölüm olarak yayımlanan
"İslâm Öncesi, İslâmî Döneme Geçiş, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Kuruluş Dönemlerinde Eğitim"
isimli çalışmanın bu eser için hazırlanan gözden geçirilmiş halidir.)

Giriş

Türk tarihi öğretim kolaylığı bakımından iki ana kategoriye ayrılır: İslâm öncesi ve sonrası dönem. İslâm öncesine "eski Türkler" dönemi de denilir. İslâm öncesi Türklerin hayat tarzı bir anlamda eğitim ve ideal insan biçimlerini de belirlemiştir. Hunlar, bozkırda yaşayan bir toplum olduğundan, bu coğrafyaya uyum sağlayıcı insan yetiştirme söz konusu olmuştur. Bu eğitim anlayışının özünü alp tipi insan oluşturur. Bu insanın temel niteliği savaşçı, her an mücadeleye hazır, güvenilir, âdil, komutanına ya da hakana sadık, yardımsever ve bilge bir kişiliktir.¹

Asya'da dağınık boylar hâlinde yaşayan Türkleri bir siyasi yapı etrafında toplamayı başaran ilk Türk devleti olan Asya Hunları ve bu devletin ilk hakanı Teoman'dır. Teoman'dan sonra onun yerine oğlu Mete (M.Ö 209-274) geçmiştir. Onun döneminde Türk askerî sisteminin temelini atıldığına inanılır. Mete Türk Hakanları arasında ilk program koyucusu olan devlet adamı olarak da kabul edilebilir.

Tarihte Türk adını ilk taşıyan devlet olarak bilinen Göktürk Devleti, Hunların siyasi ve coğrafi varisidir. Hun dönemi bozkır kültürü hayat tarzının ve alp tipi insan yetiştirme eğitim anlayışının Göktürkler döneminde de devam ettiğini söylenebilir. Ancak Göktürklerin seleflerinden en önemli farkı, bilinen ilk Türk alfabesini geliştirmeleri ve bunu edebiyat siyaset ve sanatta ileri düzeyde kullanmalarındır. Dünyanın en önemli miraslarından olan ve Göktürk alfabesiyle taşta kazınan, Orhun/Göktürk Kitâbeleri, - yaygınlık derecesi bilinmemekle birlikte- Göktürklerde nitelik bakımından ileri düzeyde bir literatinin (okur-yazar kültür) olduğuna işarettir.

XVIII. yüzyılda Göktürklerin yıkılmasıyla Türkler Uygurların siyasi birliği altında yeniden teşkilatlanmıştır. Uygurlar dönemi İslâmî döneme geçiş açısından bir tür ara dönem özelliği gösterir. Uygurların yerleşik hayatı benimsedikleri ve Gök-Tanrı inancından Budizme geçtikleri bilinmektedir. Bu tercih onların hayat tarzında ciddi değişimlere sebep olmuştur.²

1. Bahattin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 245.

2. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 325.

Eğitim tarihi açısından Uygurların önemli bir yeri vardır. Onlar da Göktürkler gibi kendilerine özgü daha sistematik ve pratik bir alfabe (Soğd) geliştirmişler ve bununla ilk defa basım tekniklerini geliştirmişlerdir. Her ne kadar resimler şeklinde porselen üzerine basım tekniğini ilk defa Çinliler tarafından kullanılmışsa da harflerin bir araya getirilerek bir metnin basılması işlemini (matbaa) Uygurların icat ettiğine dair yaygın bir kanaat vardır. Gerçekten de bu gün dünyanın seçkin müzelerinde Uygurların bastıkları metinlerden örnekler vardır. Ancak Uygurlar ahşaptan oyma harfler kullandığı için dayanıklı, sürekli ve kaliteli basım yapamamışlardır. Bu sebeple 1444'te Alman Gutenberg metalden döktüğü harflerle yaptığı baskıyla Uygurlardan altı yüz yıl kadar sonra, matbaanın mucidi unvanını almıştır! Uygurların çok değişik yazı materyalleri (kâğıt ve papirüs türleri) de geliştirdiği bilinmektedir.³

1. Türklerin İslâmiyet'i Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletinde Eğitim

Emeviler döneminde İslâm, Arap yarımadasının dışına taşarak Suriye, İran ve Maverâünnehir'e kadar ulaştı. Bu dönemde Seyhun ve Ceyhun havzasında yaşayan Türkler de Müslüman Araplarla karşılaştı. Abbasiler döneminde Çin orduları, Karlukların yaşadığı topraklara girdi. Karluklar Abbasi valisi Ebu Müslim'den yardım istedi. Bu istek üzerine bölgeye yönelen Araplar, Çinlileri 751'de Talas yakınlarında mağlup etti. Emevi döneminde başlayan Türk-Arap yakınlaşması, bu savaşla daha sıcak ilişkilerin gelişmesini sağladı. Abbasiler döneminde İslâm Türkler arasında hızla yayıldı (Kitleler halinde olmasa da İslâm ilk defa İtil Bulgarları arasında yayıldı). X. yüzyılda Karluk, Yağma ve Çiğil boyları olmak üzere birçok Türk boy ve kabilesi İslâm'ı kabul etti. Türklerin İslâm'ı niçin ve nasıl kabul ettiğine dair bilgiler yeterli ve ikna edici olmamakla birlikte, Danişmend (1959) ve Gündüz'ün⁴ izahlarına göre kılıç zoru söz konusu olmayıp, inanç benzerliği, ticaret yollarının denetimi ve stratejik ortaklık gibi açıklamalar başı çekmektedir.

Türkler İslâm'ı birkaç asra yayılacak şekilde ve bazıları da hiç Arapları görmeden kabul ettiler. Türkler, İslâm sayesinde yeni bir dinamizm kazanmış, büyük komutanlar, ilim ve sanat adamı yetiştirerek bu dinle özdeş hâle gelmişlerdir. İlerleyen zamanlarda İslâm Türkler sayesinde yükselmiş, Anadolu ve Balkanlar Müslüman olmuştur. Türklerin Anadolu'da İslâm'dan gayri bir hayatı yoktur. Bu gün tam olarak araştırılmamakla birlikte IX. yüzyıldan itibaren Türklerin yaşadığı Maverâünnehir bölgesinde "kayıp aydınlanma" olarak da adlandırılan Endülüs benzeri yüksek bir medeniyet/ "altın çağ" yaşanmıştır.⁵ Buhara, Taşkent, Semerkant, Horasan, Hive gibi şehirlerde ilim, sanat, felsefe, edebiyat, mimari bakımdan erişilmesi zor bir seviye yakalanmıştır. Bu yüksek düzeyli medeniyetin

3. Şinasi Tekin, Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgalan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 25.

4. Tufan Gündüz, Kur'an ve Kılıç, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

5. F. Frederick Starr, Lost Enlightenment, Central Asia's Golden Age, Princeton University Press, Princeton, 2013.

teşekkülünde tasavvufun ve medresesin merkezi konumda olduğu bilinmektedir. Türklerin erken dönemde ilim, sanat ve hikmeti bu düzeyde yükseltilmeye çalışılması, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerinin zeminini sağlamıştır.

Türklerin Müslüman olmalarında Araplardan ziyade İranlıların etkili olduğu görülmektedir. Bu bakımdan “namaz, abdest, oruç, peygamber..” gibi pek çok dinî kavram Farsçadan Türkçeye geçmiştir. İlk Müslüman Türklerde İslâm ile eski inançlarının sentezi olarak görülebilecek pratikler de ortaya çıkmıştır. Bu geçiş sürecinde eğitimle ilgili hemen her türlü kavram, İslâm’ın temel kaynağı Kur’an’a dayanmıştır. Talim, terbiye, tedris, tedîb, tehzîp, siyaset, tezkiye, irşad, medrese, müderris, muallim gibi kavramlar Arapça aslının işaret ettiği mana derinliğiyle Türkler arasında da kullanılmaya başlanmıştır.

1.1. Tolunoğulları (868-905)

Buhara asıllı bir Türk olan Ahmed Bin Tolun tarafından kurulan Tolunoğulları, Mısır ve Suriye bölgesinde Abbasilere bağlı olmakla birlikte müstakil hüküm süren ilk Müslüman Türk devletlerinden biridir. Tarihte, Türklerin yaşadığı yer anlamında “Türkiye” ismini ilk kullanan Türk devleti Tolunoğullarıdır. Onların zamanında Mısır ilmi, siyasi ve mali bakımdan tarihinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşamış tam bir ilim ve irfan dönemi ortamına sahip olmuştur. Tolunoğlu Ahmed zamanında et-Temimi ve Ahmed b. Cäfer gibi önemli dil bilimciler, şairler ve edipler yetişmiştir. Tolunoğulları Mısır’ı ilim merkezi olarak muhafaza edebilmek için çeşitli yerlerden ilim adamlarını buraya davet etmişlerdir. Şafii ülemasından Rebi b. Süleyman el-Muradi ile Hanefi ülemasından Ebu Cafer et-Tahavi bu davete cevap verenlerdendir.

Tolunoğulları döneminde Mısır’da sağlık, tarım ve ticarî faaliyetler de geliştirilmiş, bölgeye önemli bayındırlık hizmetleri yapılmıştır. Hükümet tarafından, “Darü’t-tiraz” olarak adlandırılan kumaş dokuma atölyesi açılmış, savaş âletleri ve tüketim malzemeleri üreten zanaat işleri geliştirilmiştir. Ahmed b. Tolun’un inşa ettirdiği İbn Tolun Camii bu gün hâlâ ayakta ve Kahire’nin en eski ve önemli sembol mekânlarından biridir.

Tolunoğullarından sonra Mısır’a egemen olan İhşîdiler döneminde de saray ve çevresinde ilim çevresi oluşturularak ilmin gelişmesine ve yayılmasına katkı sağlanmıştır. Bu dönemde Fustat’da kitapçılar çarşısı kurulmuş, birçok âlim Mısır’a gelmiş, Fıkıh ve Hadis çalışmaları hız kazanmıştır. Tıp ve felsefe, tarih, ziraat vb. alanında teorik eserler yazıldığı gibi, uygulamalar da yapılmıştır.⁶

1.2. Karahanlılar (840-1212) ve Gaznelilerde (961-1187) Eğitim

Karahanlılar döneminde Türklerin kitleler hâlinde Müslüman olması devam etmiştir. Saltuk Buğra Han Abdülkerim adını alarak süreci hızlandırmıştır. Dönemin eğitimi hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte medrese benzeri yapıların

6. Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1992, s. 48.

gelişmeye başladığı bilinmektedir. Ancak bunlar henüz tam teşekküllü eğitim yapıları değildir ve sivil karakterlidir. Medrese ilerleyen zamanda vakıf ve külliye sistemleriyle kurumsallaşarak en önemli İslâmî eğitim kurumu olacaktır.

Karahanlılar döneminde başta Farabi, İbn Sina, Balasagunlu Yusuf, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib olmak üzere, Ahmed Yesevî, Edip Ahmed, İbn Kesir, Birûni, Belhli Ebu Zeyd gibi filozof, âlim, hâkim ve edipler yetişmiştir. Bunların yazdığı eserler ilim dünyasının başvuru kaynağı olmuştur. Bu âlimlerin yetişme ve eser vermelerinde Karahanlı hükümdarları ve devlet adamlarının büyük payı vardır.

Karahanlı ve Gazneli Devleti zamanında daha sonra temel İslâmî eğitim kurumları olarak tanınacak yaygın eğitim kurumlarının (ribat, hangâh), cami, mescit, kütüphâne, tekke ve zaviyeler) ilk örnekleri görülmeye başlamıştır.

Osmanlı döneminde hemen her mahallede görülecek olan mahalle mekteplerinin bu dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Bu okullar, XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Aynı zamanda bütün eğitim kurumlarının mali ve idarî alt yapısı olan vakıf sisteminin de bu dönemde gelişmeye başladığı söylenebilir. Ancak vakıf uygulaması İslâm'ın ilk dönemlerinde başlamıştır.

Karahanlılar döneminde medreselerin yaygınlaşmaya başladığına dair bilgiler vardır. Medreseler ve diğer eğitim kurumları sayesinde Emeviler döneminde başlayan Antik Yunan ve Grek medeniyeti ile tanışma bu dönemde de devam etmiş ve çeviri faaliyetleri hızlanmıştır. Temel İslâmî ilimler daha çok medreselerde okunurken tıp, hukuk ve riyazî ilimler de medrese dışı mekânlarla birlikte medresede de okutulmuştur. Ancak ikinci kısım ilimler medrese müfredatının mihver dersi değildir. İlk defa bu dönemde daha sonra بیمارستان ve hastane adını alacak olan darüşşifalar, şifahâne ve mâristanlar da gelişmeye başlamıştır. Buralarda hastalıkların iyileştirilmesi yanında yüzyıllarca okutulacak tıp kitapları da telif edilmiştir.

Cami ve mescitler her ne kadar ibadet temelli yapılar ise de başlangıçta buralar sıbyan mektebi, medrese, dersihâne gibi amaçlarla da kullanılmıştır. Karahanlı ve Gazneliler döneminde de camilerin önemli ilim aktarma merkezleri olduğu söylenebilir. Cami ve mescitler halkın sorunlarını konuşabildiği, nikâh, düğün ve ölüm törenlerinin gerçekleştirildiği, bazı önemli davaların görüldüğü mekânlar olarak toplum hayatının merkezini oluşturmuştur.

Karahanlılar ve Gazneliler döneminde, ticaret yollarının denetimi ve güvenlik amacıyla inşa edilen ribat, han-gâh ve kervansaray benzeri yapılar eğitim amacıyla kullanılmıştır. Bu yapılar, ticaret ve güvenlik unsurlarının yanında mescit, medrese, aşhâne, derslik, hamam gibi çeşitli müştemilat ile donatılmıştır. Sıradan

yolcu, derviş ve mutasavvıf sirkülasyonunun canlı olduğu bu merkezlerde kendi öğretilerini, inançlarını yolculara, tüccarlara aktarmaya gayret etmiştir. Bu sayede ticarî mekânlar aynı zamanda önemli eğitim merkezi işlevi görmüştür.

Bazı araştırmacılara göre⁷ Türklerde tasavvufî hayat büyük ölçüde IX. ve X. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Dinin daha saf ve birey merkezli yaşandığı ortamlar olarak tekke ve zaviyelerle tasavvuf İslâm'ın ruhunu teşkil etmiştir. Karahanlı ve Gazneli dönemlerinde büyük mutasavvıflar ortaya çıkmış ve kendilerinden sonra gelen yüzyılları etkilemişlerdir.

Tekke ve zaviyelerde daha çok ahlâk ve değer eğitimi yapılmıştır. Buraya devam eden genç, orta yaşlı, her zümreden insan günlük hayatta kullanacağı bilgiler ile birlikte İslâm ahlâkının esaslarını öğrenerek güzel ahlâk sahibi ve herkes tarafından sevilen, faydalı kimseler olarak topluma katılmıştır. Tekke ve zaviyelerde de tıpkı medrese olduğu gibi temel İslâmî ilimler okutulmuştur. Daha önemlisi burada musikî ve sanat eğitimi de verilmiş, böylece tekke musikisi ve edebiyatı gelişmiştir.

Meslekî eğitimin gelişmesine yönelik olarak da ahî zaviyelerinin ve loncalarının ilk örneklerinin bu dönemde başladığına dair bilgiler vardır.⁸ Ahîler daha çok ticarî ve meslekî yapılar olarak ön plana çıkmış ve bir tür ticaret ve meslek eğitim merkezleri işlevi görmüştür.

İlim ve kültür hayatının en önemli kurumlarından olan kütüphâneler de bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Kütüphânelerin ne zaman ve nerede çıktığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Emeviler döneminde birer okul görevi yapan mescitlerde ilk örnekleri görmüştür. İslâm dünyasının ürettiği kütüphânelerin Moğol istilasıyla büyük bir darbe yediğini tarihçiler belirtmektedir. Bu dönemde farklı ilim merkezlerinde inşa edilen kütüphânelere bazılarında 400.000'e yakın kitap toplanabilmiştir.⁹ Kaynaklar, bir ilim dostu olan Selâhaddin Eyyubi döneminde bir milyon ciltlik kütüphânelerin varlığından bahseder. Memlûkler Mısır, Suriye ve Irak'ta yaptırdıkları cami ve mescit müstemilatlarına kütüphâne ilave etmişlerdir. Kütüphâneler ilmin gelişmesine, yayılmasına ve kültürel ortamın zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır.

Gazneliler devri siyasî kudretin yanı sıra İslâmî kültür ve eğitim bakımından da parlak bir dönem olmuştur. Büyük bir ilim ve âlim dostu olan Sultan Mahmud, astronomi ilminin büyük dehası Ebu Reyhan el-Birûnî'yi Harezm seferi sonrası Gazne'ye getirtmiştir. İlmî faaliyetler oğlu Mes'ud döneminde de devam etmiştir. Gazneliler dönemi tarih yazıcılığı açısından gelişme dönemidir. Utbî, Gerdizi, Beyhaki gibi tarihçiler bu dönemde yetişmiştir.¹⁰

7. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak eserleri.

8. Neşet Çağatay, "Fütüvvetçilikle Ahilğin Ayrınlanması", Makaleler ve İncelemeler, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1983, s. 263.

9. İsmail E. Erünsal, Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 326-330, 344.

10. Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 92.

1.3. Memlûkler Dönemi Eğitim (1250-1517)

İlk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Memlûk devleti Mısır'da kurulmuştur. Halk Arap, yönetici kadro Türklerdir. Memlûk döneminde Mısır'da yüksek düzeyli eğitim ve kültür faaliyeti gerçekleşmiştir. Her şeyden önce ilmin ve hikmetin öğrenilmesi ve yeni nesillere aktarılması Memlûk Kahire'sinde toplumun neredeyse tamamının iştirak ettiği bir eylem hâline gelmiştir. Açılan çok sayıda medresenin yanında diğer eğitim mekânlarında canlı bir ilim ve eğitim ortamı meydana getirilmiştir. Bu dönemde Kahire medreselerinin ilim öğretme fonksiyonu yanında, şifa merkezi, toplum dayanışması ve toplanma (Cuma), nikâh ve bazı önemli davaların görüldüğü yer olarak da kullanılması söz konusu olmuştur. İlim öğrenmenin aynı zamanda bir ibadet olarak görülmesi yaygınlaşmıştır. Memlûk dönemi ilim hayatını araştıran J. Berkey'e göre, medreselerde halka açık yapılan dersler sayesinde sıradan insanlar bile ilmin intikaline katılmıştır. Memlûk döneminde çok sayıda kadın vakıf kurmuş, medrese açmıştır. Yine kadın âlimeler yetişmiş, icazet alanlar ve eser verenler olmuştur. İlk defa bu dönemde eğitim alanı aynı zamanda farklı iş imkânlarının (temizlik, güvenlik, kütüphâne görevi, aydınlatma ve ısıtma işleri, ders yardımcılığı vb.) da üretildiği mekânlar olmuştur.¹¹

2. İlk Müslüman Türk Devleti Döneminde Öne Çıkan Âlimler, Edipler, Mutasavvıflar ve Eserleri

2.1. Ebû Bekir Râzî (864-925)

Rey'de doğan ve Râzî olarak da bilinen Ebû Bekir, Horasanlı Türk asıllı âlimlerdendir. Râzî, farklı ilimler içinde en çok tıp ile uğraşmış ve bu alanda birçok eser yazmıştır. Râziye göre iyi eğitilmiş insan kendi hayatını güzelleştireceği için eğitilmemiş olanlara kıyasla daha iyi bir hayat sürer. Bu görüşüyle Râzî, insanın en temel yaşama dürtüsü olan, "iyi yaşamaya" işaret etmektedir. Râzî teorik eğitimden ziyade pratik eğitim üzerinde durmuştur. Ona göre eğitim insana, içinde bulunduğu ve parçası olduğu tabiatın tüm var olanlarıyla uyum ve barış içinde olmayı kazandırmalıdır. Râzî, çevre bilincini ve çevre eğitimi ilk vurgulayanlardan birisi olarak da bilinir.¹²

2.2. Farabi (870-950)

Türkistan, Fârâb kasabasında 870'te doğan Farabi en meşhur Türk âlimlerindendir. "İlk öğretmen" olarak bilinen Aristo'nun eserlerini yeniden analiz ettiği ve onların Batı dünyasına geçmesinde katkısı olduğu için "muallim-i sâni"/ikinci öğretmen olarak da şöhret bulmuştur. Felsefe, kelâm, ahlâk mantık, matematik, müzik, gibi birçok ilimde yüzlerce eser vermiştir. Müzik el-Kebir başlığıyla "müziğin en büyük kitabını" kaleme almış ve eser yüzyıllarca aşlamamıştır. Farabi'nin eğitimle ilgili görüşlerini adıyla özdeşleşen ve Platon'un Devlet'ine

11. Jonathan P. Berkey, Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi, (Çeviren: İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

12. Gülnihal Küken, Ortaçağda Eğitim Felsefesi, Alfa Yayınları, Ankara, 2001, s. 226-228.

nazire olarak da görülen, ideal toplum tasavvurunu anlattığı el-Medinetü'l-Fâzıla (Erdemli şehir) eserinde bulmak mümkündür. Farabi'ye göre insanın temel amacı hayatta kalmak, mutlu olmak ve bunu sürekli kılmaktır. Eğitim bu amaca hizmet eden bir eylemdir. Erdemli şehrin inşası ancak mutlu insanlarla mümkündür, mutlu insanları eğitim yetiştirebilir. Şu hâlde şehrin inşasında eğitim mekânlarına ihtiyaç vardır. Eğitim ortamları sayesinde insanlar zihnî faaliyetlere zaman ayırabilirler, böylece ilim ve sanatlar gelişir. Bilim ve sanatta gelişme ise hayatın kolaylaşmasını, refahın artmasını, estetiğin ve inceliğin gelişmesini sağlar. Bu nitelikler insanın mutlu olmasını sağlar.

Farabi'ye göre, çocuğun eğitiminden öncelikle baba sorumludur. Sonra hoca ve ardından da devletin idarecisi/sultan bütün toplumun eğitiminden mesuldür. Farabi bu görüşleriyle Türk siyasetnâme geleneğinin sözcülüğünü yapmıştır. Bunun yanında Farabi pratik eğitime ilişkin de görüşleri ileri sürmüştür: Eğitimde kolaydan zora, yakından uzağa, somuttan soyuta bir yol izlenmelidir. Mantık ve felsefeye yer verilmeli, öğretimde Sokratik yöntem (soru-cevap) takip edilmelidir. Çocuğa sorumluluk verilmelidir. Bir konu tam öğretilmeden üst seviyeye geçilmemelidir. Öğretimde aşırı disiplinden kaçınmalı, orta yol tercih edilmelidir.

2.3. İbn-i Sina (980-1037)

Buhara yakınlarında Afşana köyünde doğan ve "muallim-i sâlis/üçüncü öğretmen" adıyla da bilinen İbn-i Sina'nın başta kelâm ve tıp olmak üzere ilim dünyasına dev katkıları olmuştur. Meşhur tıp kitabı el-Kanûn fi't-Tıb Doğu'da ve Batı'da yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Onun için sağlığı korumak, hastalığı iyileştirmekten önce gelir. Bedenin sağlığında bilinçli hareket (beden eğitimi) ve temizlik (hijyen) önemlidir. Şifâ adlı kelâm ve felsefe kitabı ise, alanının otorite eseridir ve bu güne kadar daha ondan ileri düzeyde eserlerin yazıldığı söylenemez. Bu büyük dehanın eğitim tarihi açısından da dikkatle takip edilmesi gereken görüşleri vardır.

İbn Sina, her şeyden önce Avrupa rasyonalizminin öncüsü Endülüslü filozof İbn Rüşî'nin ve İbn Tufeyl'in öncüsüdür ve aklı merkeze alan bir ilim ve düşünce anlayışı vardır. İnancın ve ahlâkın temelinde aklın olmasını ve akıl temelli bir tasavvufun olmasını savunmuştur. Ona göre, terbiye insanı mutluluğa götüren bir süreçtir. Eğitim insanın yeteneklerini geliştirir, kötülüklerden arınmasını sağlar. İbn Sina'ya göre çocuk eğitiminde öncelikli görev anne ve babaya aittir. Çocuğun ahlâk eğitimine itina gösterilmelidir ve bu konuda arkadaş çevresine dikkat edilmelidir. Çocuk 6 yaşından ergenlik çağına kadar (13-14 yaş civarı) okutulmalıdır. Çocuk eğitiminde sert disiplin zarar verir. Fiziki ceza en son çare olarak düşünülebilir. Çocuğu yeteneği doğrultusunda eğitmek esastır ve öğretmenin temel görevlerinden biri bu yeteneği keşfetmektir.

Çocuk eğitiminin tecrübe işi olduğunu belirten İbn Sina, kendisinden altı yüz yıl kadar sonra gelişen modern eğitim ilke ve yöntemlerine çok benzer öneriler

ileri sürmüştür. O bu görüşleriyle modern eğitimin en önemli kitabının (Emile Yahut Terbiyeye Dair) yazarı J. J. Rousseau ile karşılaştırılabilir.¹³ Öğretme yöntemlerinde ödül ve cezaya yer verme, araç ve gereçlerden yararlanma, kolaydan zora, yakından uzağa, somuttan soyuta gitme gibi ilkelere değinmiştir.

Eğitim tarihçisi Akyüz, İbn Sina'yı Antik Yunan filozofları Eflatun ve Aristo ile karşılaştırmış ve onun üstün yönlerini ortaya koymuştur. Buna göre, Eflatun ve Aristo eğitimi devletin görevi sayarken İbn Sina anne ve babanın görevi olarak saymıştır. Yunan filozoflarına göre eğitim sadece hür insanların imkânı iken, İbn Sina herkesin eğitim alabileceğini savunmuştur.¹⁴

2.4. Birunî (973-1049)

el-Üstad lakâbıyla meşhur Birunî Harezm bölgesinde yetişmiştir. Astronomi ilmine düşkünlüğü sebebiyle rasathâneler (gözlem evi) yapmış kitaplar yazmıştır. 998'de Ebû'l-Vefa el-Buzcanî ile ortak çalışmalar yaptığı ve İbn Sina ile görüştüğü bilinmektedir. Gazneli Mahmud'la Hindistan seferlerine katılmış, Gazne'de hükümdar sarayında bir rasathâne kurmuş ve burada bu günün ölçülerıyla bile neredeyse hatasız şekilde yerkürenin çapını hesaplamıştır. İbranice, Rumca, Süryanice ve Yunanca ve Sankskritçe'yi öğrendiği söylenir. Hindistan'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra, Gazne'ye döner. Sultan Mahmud'un oğlu Mes'ud ve torunu Mevdud, Birunî'ye çok değer vermiş, çalışmaları için her imkânı hazırlamışlardır. Bu imkânları değerlendiren Birunî, birçok eser ortaya koymuştur. Tıp, fizik, matematik, astronomi, tarih, kronoloji ve jeodezide ilimleriyle de ilgilenen Birunî bu sahada 1037 senesine kadar 113 eser yazmış ancak bunların hepsi günümüze ulaşamamıştır. 1049'da Gazne'de vefat etti. Tarihî hadiseleri, iktisadî (ekonomik) sebeplerle de izah eden Birunî iktisat tarihin esaslarını ortaya koymuştur. Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleri ve İslâm medeniyetinin daha geniş sahalara yayılmış olmasından dolayı insanlığın, bilhassa ilmin büyük kazançlar elde ettiğini ifade etmiştir.

Birunî'ye göre ilmin gelişmesi için, düşünceye serbestlik tanımak, ilimde söz sahibi olanlara fikir hürriyeti vermek en başta gelen bir ilkedir. Ona göre, ilmi çalışmalar açık ve sağlam metotlara dayanmalıdır. İlim; batıl düşüncelerden, sihir ve hurafelerden arınmış olmalıdır. Devlet görevlileri ilim adamlarının gayretlerini arttıracak teşvik tedbirleri almalıdır. İlimin ilerlemesi için her türlü maddî, sosyal, teknik şartlar ve imkânlar hazırlanmalıdır. İlim adamlarına ve ilmi eserlere saygı duyulmalı, itibarlarını arttırıcı çalışmalar yapılmalıdır. Toplum tarafından ilmin dikkate alınmadığı ve sevilmediği ortamlarda ilim gelişmez.¹⁵

2.5. Kaşgarlı Mahmud (1008-1105)

1008'de Türkistan-Kaşgar'da dünyaya gelen Kaşgarlı Mahmud Karahanlı

13. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, M.Ö. 1000-M.S.2015, PegemA Yayınları, Ankara, 2015, s. 37.

14. Akyüz, a.g.e., s. 29.

15. Mustafa Gündüz, "Orta Çağ İslâm ve Türk Devlet ve Topluluklarında Eğitim", *Eğitim Tarihi*, (Editör: Mehmet Şişman), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2014, s. 90, 91.

soyundan Hüseyin Çağrı Tegin'in oğludur. Bir rivayete göre Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin dirayetini göstermek amacıyla kaleme alındığı söylenen Kaşgarlı Mahmud'un Türk illerini on beş yıl gezerek oluşturduğu büyük eseri *Divân ü Lügati't-Türk*, Türk kültür tarihinin kuşkusuz en önemli eseridir. Kaşgarlı Mahmud 1072'de Bağdat'ta yazmaya başladığı eserine 1077'de son hâlini vererek Abbasi halifesinin oğlu Ebu'l Kasım Abdullah'a sunmuştur.

Her ne kadar bir sözlük ve dil bilgisi olarak bilinse de kitap aslında bir tür hayat ansiklopedisidir. *Divân*'da hayatın her alanıyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Âyetler, hadisler, şiirler, atasözleri, deyimler, hikâyeler ve halk oyunları gibi ayrıntılar dönemin Türk kültürü hakkında bilgi verir. Kaşgarlı Mahmud eserinde aile, kadın, anne ve çocuk yetiştirilmesi ile ilgili bilgiler de vermiştir. Çocukların yiyecekleri, beslenmeleri ve en önemlisi de çocuk oyunları hakkında bilgiler veren Kaşgarlı Mahmud bu oyunların eğitim için önemine değinmiştir. Eserde bahsi geçen bazı oyunlar şunlardır: Müngüz müngüz, âşık, karaguni, çengli mengli, büzüşmek, tepük, ceviz, çelik, bebek vb..¹⁶ *Divân*'da dil öğretimi konusuna da geniş yer ayrılmıştır. Kaşgarlı'ya göre dil öğretiminde metin çözümlemelerinin önemi büyüktür, dilde gramer kurallarının örnekleriyle desteklenmesi gerekir. 1080'de ata yurdu Kaşgar'a dönen ve Mahmudiye Medresesi'nde müderrisliğe başlayan Kaşgarlı Mahmud, vefatına kadar burada talebe okutmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un doğumunun bininci yılı münasebetiyle 2008 "Kaşgarlı Mahmud Yılı" ilan edilmiştir.

2.6. Balasagunlu Yusuf Has Hacıp (1017?-1077)

Kutadgu-Bilig (Kutlu bilgi, mutluluk veren bilgi) adlı eseriyle Türk kültür ve eğitim tarihinde meşhur olan Yusuf, 1017'de bir Karahanlı şehri olan Balasagun'da dünyaya gelmiştir. Yüzyıllar boyu Türk dünyasında okunan, ezberlenen manzum ve lirik eserini Yusuf, 1070'te Karahanlı hükümdarı Tabgaç Uluğ Buğra Han (Ebû Ali Hasan b. Süleyman Arslan)'a sunmuştur. Kutadgu Bilig dört ana unsur ve bunları temsil eden sembolik şahsiyetler üzerine kurulmuş 6645 beyitten oluşmuştur.

Güçlü bir siyasetnâme ve ahlâk kitabının olmasının yanında bir eğitim kitabı niteliği de gösteren Kutadgu Bilig Karahanlılar döneminin ilmi, kültürel ve siyasî zihniyeti hakkında detaylı bilgiler verir. Her şeyden önce devleti yönetenlere uzun nasihatler veren Yusuf, sağlıklı idarenin mutlu toplumun nasıl gerçekleşebileceğine dair öneriler sunar. Yusuf Has Hacıp, bilgene ve bilgiye her şeyin üstünde değer vermiştir. İyilik ve doğruluğun da en büyük erdem olduğunu kabul etmiştir. Aile, kadın ve kızların eğitimi gibi hususlarda ileri sürülen tavsiyeler bu günün anlayışıyla kabul edilebilecek düşünceler değildir. Bu bakımdan eseri zamanının koşullarında değerlendirmek gerekir.

Kutadgu-Bilig aynı zamanda sentez bir eserdir. Kitapta, kitleler hâlinde yeni Müslüman olan bir toplumun bu radikal dönüşüme nasıl ayak uydurduklarına,

16. Akyüz, a.g.e, s. 37.

geleneksel hayat tarzlarıyla İslâmî ilkeleri nasıl bağdaştırmaya çalıştıklarına dair ipuçları ve çelişkiler bulunabilir.

2.7. Ahmed Yesevî (1093-1166)

Ahmet Yesevî bir Karahanlı şehri olan Yesi Sayram'da 1093'te doğmuş ve ortaya koyduğu dinî, tasavvufî görüş, düşünce ve uygulamalarıyla Türk kültür ve din hayatında yüzyıllar boyu etkili olmuştur. Pîr-i Türkistan (Türkistan'ın öncüsü, lideri) diye de anılan Ahmed Yesevî'nin inşâ ettiği tasavvuf anlayışı Türkistan'dan Balkanlara kadar uzanan geniş coğrafyada karşılık bulmuştur. Anadolu'da Türk nüfusunun artmasında ve İslâmiyet'in yayılmasında etkin bir rol oynadığı bilinmektedir. İnandıklarını, öğrendiklerini çevresindeki insanlara zorlamadan, sevgi ve muhabbetle onların anlayabilecekleri bir dil ve alıştıkları şekillerle aktarmaya çalışmak onun temel öğretim metodudur. Öğretilerini, nasihatlerini, kendine özgü düşüncelerini Divân-ı Hikmet isimli eserinde toplayan Ahmed Yesevî, Türk eğitim tarihinin iz bırakan ahlakçılarından biridir.

2.8. Edib Ahmed Yükeki (XII. yüzyıl)

Türk kültür ve eğitim tarihinin önemli eserlerinden biri olan Atabetü'l Hakâyık (Hakikatlerin eşîği) isimli eserin müellifi olan Edib Ahmed, XII. yüzyılda yaşamış Karahanlı döneminin önde gelen ediplerinden biridir. Ahmed'in eserinden dönemin ahlâkî anlayışına dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Eser eğitimde ahlâkî değerlerin önemi hakkında önemli bilgiler içerir. Türklerin bilgin, ilim ve ilmi müesseselere verdiği önem burada görülebilir.

2.9. Dede Korkut Hikâyeleri (Destanı) ve Eğitim

Türk kültür hayatının önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Hikâyeleri, edebiyat, dil, tarih, coğrafya gibi birçok alanda bilgi vermesinin yanında önemli bir eğitim materyalidir. Dede Korkut Hikâyeleri Oğuz Türklerinin XII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'nun doğusundaki geleneksel hayat tarzını, aile yapısını, dilini, dinini, dünyaya mitolojik açıdan bakışını, etnografyasını ve mücadelelerini anlatmaktadır. Bu hikâyeler kesin olarak bilinmemekle birlikte 15. yüzyılın ortalarından itibaren yazıya geçirilmiştir.¹⁷

Dede Korkut Hikâyeleri'nde toplum hayatı gelenekler ve çeşitli yönler bakımından anlatılmıştır. Hikâyelerde aile birliğine ve eşlere önem vermek, çocuk sahibi olmak ve aileyi korumak gibi konular işlenmiştir. Bunun yanında sevgi, dürüstlük, cömertlik, cesaret, metanet, merhamet, dinî değerlere sahip olmak, dayanışma gibi değerler de Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer almıştır. Hikâyelerde kız ve erkek çocukların beden gelişimine uygun sporları öğrenmesi üzerinde durulmuş, çocuk gelişiminde annenin rolüne değinilmiştir. Annenin çocuk gelişimi üzerindeki gelişiminden hareketle, annelerin erdem sahibi kimseler olması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸

17. Handan Deveci, vd. "Dede Korkut Hikâyelerinde Yer Alan Değerler", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, S. 46(2013), s. 229.

18. Dedem Korkut'un Kitabı (Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28-29.

3. Büyük Selçuklular Döneminde Eğitim (1040-1157)

Selçuk Bey'in ölümüyle yerine geçen torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler Gazneliler'e karşı verdiği hâkimiyet mücadelesinde galip geldiler. Büyük Selçuklu Devleti, 1040'ta Dandanakan civarında gerçekleşen mücadele sonrasında kurulmuş ve Karahanlı ve Gaznelilerin bıraktığı egemenlik alanına sahip çıkmıştır. Tuğrul Bey 1055'te Bağdat'a yaptığı seferle Abbasi halifesini kurtarması, Selçukluların İslâm dünyasında itibarını artırmıştır. Tuğrul Bey'in yerine Alparslan geçmiş, Kafkaslar ve Anadolu'ya seferler düzenleyecek. 1071'de Malazgirt savaşıyla da Anadolu'nun kapıları Türklere açılmıştır. Böylece Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması süreci başlamıştır. Siyasî istikrarın da sağlanmasıyla ilim, sanat, ticaret ve eğitim alanında gelişmeler birbirini izlemiştir. Selçukluların egemen olduğu yerlerde yüksek düzeyli ilim, sanat ve ticarî hayatın gelişmesinden bahsedilebilir.

İlk defa Selçuklular zamanında medreseler kurumsal eğitim mekânı hâline gelmiştir. Vakıf sisteminin gelişmesiyle hiyerarşik bir düzene de kavuşan medreseler ücra köşelere kadar yayılmıştır. Böylece o güne kadar daha sivil bir karakterde olan medreseler giderek devletle bütünleşmeye başlamıştır. Bunun yanında medreseler kendileri dışındaki eğitim kurumlarını bastırarak, merkezî ve en önemli ilim ve eğitim mekânı hâline gelmişlerdir.

165

Nişabur'da devlet destekli olarak açılan yeni medreselerin temel amacı İslâmî inanca (Ehl-i sünnet ve'l-cemaat) ve ilimlerin bütünlüğüne yönelik gittikçe artan tehdide karşı daha sistematik cevap verebilmektir. Bu sayede Selçuklular, Şii Fâtîmîler'in Kahire'de kurdukları Ezher ve Dârülhikme vasıtasıyla yürüttükleri propaganda faaliyetlerine karşı koyabilmişlerdir. İkinci olarak, kültür ve coğrafya olarak genişleyen İslâm dünyasının günlük hayat pratiklerine daha kurumsal ve ikna edici cevaplar üretebilmektir. Medreselerin devlet destekli olarak açılmaya başlamasının bir diğer amacı da, İslâm ve onun temsilcisi ülemanın devlet adamları için en önemli meşruiyet/destek ve dayanak olmasıdır. Melikler, meşruiyetlerini topluma gösterebilmek için ülemayı/medreseyi yanına alarak daha güçlü olmak istemişlerdir. Bu süreçten hem medreselerin hem de meliklerin kazançlı çıktığı söylenebilir.

Selçuklu döneminde kurumsallaşan ilk medreselerde temel İslâmî ilimlerin yanında bu ilimleri destekleyici (riyazî ve felsefî) dersler de okutulmuştur. Ancak bu dersler medrese müfredatının mihrer dersleri arasında değildir. Selçuklu medreselerinde ilim dilinin ne olduğu kesin olmamakla birlikte bölgeye göre değiştiği söylenebilir. Medreseler genelde bir mezhebe bağlı olarak eğitim yapmışlardır. Ancak bir şehirde farklı mezheplere mensup medreseler aynı anda eğitim yapabilmıştır. Nizâmülmülk'ün Şafii öğretilerini temel alarak ilim öğreten medreselere karşın Sultan Alparslan, Hanefî itikadını önceleyen medreseler açtırmıştır. Aynı durum Şam, Halep ve Kahire'de seçkin örneklerini vermiştir.

Selçuklular döneminde medresenin dışında da eğitim kurumlarının olduğu bilinmektedir. Bunların başında camiler gelir. Camiler çok eskiden beri ibadet mekânı olmasının yanında mektep ve medrese maksadıyla da hizmet vermiştir. Halkın kahir ekseriyeti, temel dinî bilgilerini camilerde imam ya da diğer bir görevlinin marifetiyle öğrenmişlerdir. Kesin bilgiler yoksa da Osmanlı döneminde önemli eğitim mekânı hâline gelen sıbyan-mahalle mekteplerinin ilk hâli Selçuklular döneminde kadar uzanır.

İlk olarak nerede açıldığı bilinmeyen günümüz tıp fakültelerinin ve hastanelerinin kökeni darüşşifa, bimarhâne ve şifahâne gibi sağlık ve hastalıkla ilgili binaların çok sayıda örneği Selçuklu şehirlerinde görülebilir. Selçuklu darüşşifaları medrese tarzında yapılarıdır. Buralarda temel tıbbî bilgilerin intikali sağlandığı gibi, her çeşit hastalığın tedavisine yönelik faaliyetler de yapılmıştır.

Devletin yönetimi belli bir Hanedana ait olduğu için, gelecekte devleti yönetecek Haneden üyelerinin yetiştirilmesi her zaman önemli bir konu olmuştur. Bu hizmeti görmek üzere Selçuklular dönemi "atabeylik" ve "lalalık" kurumu gelişmiştir. Atabeylik daha çok şehzadelerin eğitimini ifade ederken, "lalalık" önde gelen devlet adamları ve üst düzey diğer kimselerin çocuklarını eğitenler için kullanılmıştır. Eyaletlere vali olarak gönderilen şehzadelerin yanına "atabeg" adında yetkin, tecrübeli ilmi ve ameliyle etkili kişiler mihmandar olarak verilmiştir. Atabegler seçilirken onların adil, alim, cesur, dirayetli, yetenekli, devlete sadık ve hoşgörü sahibi olanları tercih edilmiştir.

Atabegler, mesul oldukları şehzadenin tahta geçebilmesi için büyük mücadeleler içine girebilmiştir. Zira atabegler hocalığını üstlendikleri şehzadelerin yönettiği bölgede etkili kişilerdir. Bu etki sadece şehzadelik zamanında değil, melik/padişah olduğu dönemde de devam etmiştir. Hatta devletin zayıfladığı dönemde şehzadenin görev yaptığı bölgede bağımsızlığını ilan etmesi için atabeg'in onu teşvik etmesi bile söz konusudur.

Medrese, cami, darüşşifa gibi ilim, eğitim, sağlık ve sosyal hayat merkezlerini kurmak kadar bunları devam ettirecek idarî ve malî alt yapı da önemlidir. Modern dönemde söz konusu hizmetleri büyük ölçüde devlet üstlenmiş durumdadır. Oysa İlk Müslüman Türk devletleri, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bu hizmetler vakıflar tarafından sürdürülmüş devlet kontrol etmiştir. Selçuklu döneminde de eğitim ve sağlık kurumlarının malî yapısı ve idaresi vakıflara dayanmıştır.

4. Büyük Selçuklular Dönemi Türk Eğitime Katkısı Olanlar

4.1. Nizamülmülk (1018-1092)

Nizamülmülk, Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik yapmış Türk devlet adamıdır. Siyasetnâme türünün en güzel örneklerinden birini yazmıştır. Bağdat, İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amol'da çok sayıda medrese açmış

ve bu medreseleri malî ve idarî bakımdan devlete bağlı hâle getirmiştir. Bu yeni sistemdeki medreselere Nizamiye Medreseleri adı verilmiştir. Böylece medrese ve siyaset/iktidar arasında sıkı ilişki başlamıştır. Yeni sisteme göre ülema maddî bakımdan desteklenip bir güvenceye kavuşurken, devlete bağlı bir ilmî yapı meydana gelmiş ve ilmin bağımsızlığı tartışmalı hâle gelmiştir.

4.2. İmam-ı Gazâli (1058-1111)

Önemli bir ilim merkezi olan Horasan'ın Tus şehrinde doğan İmam-ı Gazâli, Nîşabur Nizamiye Medresesi'nde devrin meşhur âlimlerinden ilim okumuştur. Çalışkanlığı ve zekâsı sayesinde seçkin bir âlim olan Gazâli, Nizamülmük'ün dikkatini çekmiş ve 1091'de Bağdat Nizamiye Medresesi baş müderrisliğine tayin edilmiştir. Gazâli temel İslâmî ilimler (fıkıh, kelâm, hadis, tefsir) başta olmak üzere diğer birçok ilim dalıyla derinlemesine ilgilenmiş ve yüzlerce eser yazmıştır. İslâm dünyasında âdeta bir kesim çizgisi oluşturan ve kendisinden sonraki bin yılı etkilediği bilinen Gazâli Batı dünyasındaki felsefenin karşılığı olan kelâm ilmini sistematik hâle getirmiş ve İslâmî ilimlerin hiyerarşik olarak okunmasını sağlamıştır. Gazâli İhyâ-i Ulûm ed-Dîn (Dinî ilimlerin ihyası) başlığıyla yazdığı eseri yüzyıllar boyunca okunmuştur.

Batı ve Antik Yunan felsefesiyle yakından ilgilenen Gazâli, bu konuda eleştirel düşünceler geliştirmiş ve Tehafût el-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı) isimli meşhur eserini yazarak büyük bir tartışma başlatmıştır. Endülüs'ü meşhur filozof İbni Rüşd Gazâli'yi eleştirmek için Tehafût el-Tehafût (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) kitabını yazmıştır.

Gazâli'nin Hüccetü'l İslâm, Eyyühe'l-Veled (Ey Oğul) başlığıyla yayınlanan eseri tam anlamıyla bir çocuk eğitimi kitabıdır. Gazâli bu kitabında çocukların nasıl, nerede ve kimler eliyle, hangi metotlarla eğitilmesi gerektiği hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre, küçük yaşta ilim öğrenmek taşa yazı yazmak gibidir. İlim öğrenmeye küçük yaşta başlamalıdır. Çocuk ebeveyne verilmiş kutsal bir emanettir dolayısıyla da eğitiminden öncelikle onlar sorumludur. Çocuğun gelişiminde ve eğitiminde hareket (beden eğitimi), oyun ve oyuncak önemlidir. Hatta bunlar çocuğun bütün zamanına yayılmalıdır. İlim yolunda ilerlemek isteyenler dünya nimetlerinden yüz çevirmelidir.

5. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Eğitim

1071 Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya giren Türkler, değişik yerlerde Beylikler kurdular. Danişmendoğulları, Mengücekoğulları, Artukoğulları, Saltukoğulları ve Anadolu Selçuklu Devleti bunların başında gelir. Kutalmışoğlu Süleyman Şah Anadolu (Türkiye) Selçukluları devletini kurdu. Anadolu Selçukluları ile Beylikler döneminde çok sayıda medrese, darüşşifa, han, han-gâh, kervansaray gibi sosyal ve kültürel faaliyetlere hizmet edecek binalar yapıldı. Anadolu Selçukluları ve

kurulan ilk Beylikler fethettikleri şehirlerde ilk iş olarak merkezî bir cami, medrese ve zaviye inşa ederek tüccarları, din ve ilim adamlarını ve Türk nüfusu buralara çekmişlerdir.

Konya'da II. Kılıçarslan zamanında (1156-1192) yaptırılan Altunaba Medresesi bunlar arasında en eskisi olarak bilinmektedir. Yine Konya'da Şerif Mesud, Sırçalı, Karatay Medreseleri, Sivas ve Tokat'ta Gökmedrese, Kırşehir'de Caca Bey, Malatya'da Ulucami, Afyon'da Kale, Antalya'da İmaret, Aksaray'da Zinciriye, Urfa'da Ulucami, Mardin'de Sultan İsa, Ermenek'te Emîr Mûsâ Medreseleri Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen itibarlı eğitim yapılarıdır. Bu dönemde medreseler o kadar yaygınlaşmıştır ki, en ücra köylerde bile medrese yapılabilmektedir. Bu dönemde yapılan ve günümüze kadar varlıklarını bir tam ya da kısmen koruyarak sürdürebilen 140'a yakın medrese vardır. Günümüze ulaşan Beylikler Dönemi, Selçuklu medreselerinin mimarî yapılarına özellikle de Taç Kapılarına bakıldığında (Meselâ; Sivas Divriği Ulucami, Konya İnce Minareli Medrese, Çinili Medrese, Mardin Kasımiye Medresesi, Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese vb.) çok yüksek bir sanatın, tasarımın, ilmin ve estetiğin yaşandığını görmek mümkündür.

6. Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemi Eğitime Katkı Verenler

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde Moğol istilasından kaçan çok sayıda ilim ve sanat adamı Anadolu'ya sığınmıştır. Bunlar Anadolu'nun bir ilim ve kültür şehri olmasına büyük katkı sağlamış, yüksek düzeyli bir ilim ve sanat ortamının oluşmasında katkıları olmuştur.

6.1. Ahî Evren/Nasreddin Hoca (1171-1261)

Ahî Evren, kesin olmamakla birlikte 1171'de İran'ın Hoy şehrinde doğmuştur. Ahiliğin kurucusu olarak da kabul edilen Nasirü'd-Din Mahmud el-Hoyî, bazı tarihçilere göre Nasreddin Hoca olarak da bilinen zâttır.¹⁹ Sivrihisar ve Akşehir yakınlarında yaşadığını iddia edenler varsa da Kırşehir'de hayat sürdürdüğü daha çok kabul görmektedir. Türbesi Akşehir'dedir.

Nasreddin Hoca döneminin bilge bir şahsiyeti ve halk eğitimcisidir. Fıkralarıyla hem güldüren hem de eğiten Hoca'da Anadolu insanının kıvrak zekâsını bulmak mümkündür. Hoca'nın latifeleri incelendiğinde, diğer din adamları, ârifler ve mutasavvıflar gibi zamanını ve tabiatı anlamaya çalışan, hakikati aramaya ve düşünmeye yönlendiren, tabiattan ibretler çıkarmaya çalışan bir eğitimci olduğu anlaşılır.²⁰

Ahî teşkilâtının kurucusu olarak kabul edilen Ahî Evran veya Bayram'ın ifadesiyle Nasreddin Hoca,²¹ esnaf teşkilâtı arasında ün salmıştır. Ahilik, Selçuklu ve Osmanlı dönemi meslekî eğitim kurumu olarak şöhret bulmuştur.

19. Mikail Bayram, *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahî Evren*, Bayrak Matbaası, Konya, 2001, s. 21.

20. Mikail Bayram, *Ahî Evren (Şeyh Nasirü'd-Din Mahmud el-Hoyî)*, Damla Ofset, Konya, 1996, s. 55-67.

21. Bayram, *Tarihin Işığında*, s. 33.

1996-1997 yılı UNESCO tarafından uluslararası Nasreddin Hoca yılı ilan edilmiştir. Orta Doğu ve Orta Asya'da birçok toplumun Nasreddin Hoca'yı sahiplendiği, onun adına türbeler inşa ettiği, fıkralarını milli değer olarak öğrettiği görülmektedir. Bu da onun her şeyden önce toplum için bir üst şuur olduğunu gösterir.

6.2. Mevlânâ Celâleddin er-Rûmî (1207-1273)

Belh'te doğan Mevlânâ, ömrünün büyük kısmını Anadolu'da geçirdiği için Celâlî'd-din-i Rûmî ünvanı ile tanınmıştır. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, tamamı Farsça kaleme alınmış (Mesnevî, Divân-ı Kebir ve Fihî mâ Fih) eserleriyle gerekse fikirleriyle Türk eğitimine katkısı olan önemli bir mutasavvıf, düşünür ve şairdir. Mevlânâ'nın vefatından sonra öğretileri oğlu Sultan Veled tarafından sistematize edilmiştir. Onun düşünceleri ve dinî ritüelleri öğretilmeye başlanmış ve İslâm dünyasının en önemli tasavvuf hareketlerinden Mevlevîliğin temellerini oluşturmuştur. Osmanlı döneminde sadece onun şiirleri okuyan, ezberleyen, yorumlayan ve zikirleri yapan Darülmecnevîler inşa edilmiştir. Mevlânâ, Moğol zulmüne karşı halkı birlik, beraberliğe davet etmiş, Mesnevî'sinde çocuklara öğütler hâlinde pek çok hikâye anlatmıştır. Mevlânâ yardımlaşmayı, hoşgörü, alçak gönüllülüğü, başkalaşımı sırf Allah için sevmeyi öğütlemiştir.

Mevlânâ dönemin şartları gereği düşmanın hileleriyle nasıl baş edileceği konusunda ince ince öğütler vermiştir. Ona göre âlim kimse aynı zamanda yüksek bir ahlâka da sahip olmalıdır. O bu öğütleriyle ilmi çalışmada ahlâkın önemine dikkat çektiği gibi bu günün "meslek etiği" denilen iş hayatının kurallarına sıkıca uymaya da atıf yapmaktadır. Mevlânâ'ya göre üstün ahlâk sahibi kimse bilgiyi erdem sahibi olmak için öğrenir.²²

6.3. Hacı Bektaş-ı Velî (1209-1271)

Horasan Nişabur doğumlu olan Hacı Bektaş-ı Velî 40'lı yaşlarda Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında büyük katkıları olmuştur. Hacı Bektaş Velî'ye ait olduğu ileri sürülen önemli eserlerden biri Makâlât'tır. Bu eser, dört kapı-kırk makâm ilkesine bağlı olarak kaleme alınmıştır. Bu anlayış, Ahmed Yesevî'nin "Fakr-nâme"siyle hemen hemen aynıdır. Dört kapı (şeriat-tarikat-marifet-hakikat), kırk makâm, genellikle Türk mutasavvıflarının kabul ve takip ettikleri manevî bir olgunlaşma ve eğitim anlayışıdır.

6.4. Sadreddin Konevî (1210-1274)

Sadreddin Konevî, ilmi tekâmülünü Konya'da tamamladığı için "Konevî" lakabıyla tanınmıştır. Yetişmesinde ve tekâmülünde İbnü'l Arabî'nin büyük tesiri vardır. Sadreddin Konevî İbnü'l Arabî ile birlikte Halep ve Şam'a giderek eğitim almış, 1254'te Konya'ya dönmüştür. Vefatına kadar tekkesinde tasavvufî eğitime, gönülleri eğitmeye ve insanlara manevî terbiye vermeye gayret etmekle devam etmiştir. Konevî'ye göre akla yeteri ve değeri kadar önem verilmelidir. Akla sonsuz

22. Küken, a.g.e, s. 514.

bir kudret vermek doğru değildir. Beden ve ruh eğitimin son aşamada bütün amacı; insanın kendisini mutsuzluğa götürecek maddî isteklerin frenlenmesi, ruhun eğitilmesi ve mutluluğa yaklaşılmasıdır.

6.5. Yunus Emre (1240-1321)

Yunus Emre, Anadolu Selçuklularının zayıflamaya başladığı ve yeni egemen güçlerin ortaya çıktığı dönemde yaşamış büyük Türk mutasavvıf ve şairlerinden biridir. Doğum yeri ve yaşadığı yer hakkında farklı görüşler vardır. Bu sebeple Anadolu'nun birçok yerinde makamı vardır. Yunus Emre, sade bir Türkçeyle, ancak derin mânâlar içeren şiirleriyle Anadolu insanı şahsında bütün insanlığa seslenmiştir. "İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir" dizelerinde olduğu gibi, ilim öğrenmenin asıl maksadının insanın kendisini tanıması olduğunu belirtmiştir. Yunus Emre, tasavvufi eğitimin merkezinde yer alan, ilimden ziyade irfanı, bilmekten ziyade anlamayı ve tanımayı ön plana çıkaran bir gönül erenidir. Herkesi kucaklayan irfanıyla yüzyıllardır Anadolu'da etkili olmuştur. Doğumunun 750. yılı münasebetiyle 1991, UNESCO tarafından "Yunus Emre Sevgi Yılı" ilan edilmiştir.

6.6. Âşık Paşa (1272-1333)

Selçukluların yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda Kırşehir'de meşhur mutasavvıf Baba İlyas'ın oğlu olarak doğan Âşık Paşa 1333'te aynı yerde vefat etmiştir. Daha çok şiirleriyle tanınan Paşa'nın bilinen en önemli eseri Garipnâme'dir. Âşık Paşa babasının vasiyeti üzerine Şeyh Osman tarafından zahiri ve batını ilimlerle ilgilenmiştir. Böylece devrinin önde gelen âlim, arif ve şairlerinden birisi olmuştur. Meşhur eserinde kullandığı dil ile Türk dilinin ve sanatının gelişmesine katkısı olmuştur. Şiirlerinde edebî zevkin yanında, tasavvufi bir içerik de sunmuştur.

7. Osmanlı Kuruluş Döneminde Eğitim

Osmanlı Devleti, Selçuklu ilim hayatını miras almış ve kurulduğu yıllardan itibaren ilme, âlime ve ilim müesseselerine önem vermiştir. Osmanlı kuruluş yıllarında Anadolu'da canlı bir ilim ve öğrenme hayatının olduğu, birçok âlimin Mısır, Bağdat, Semerkant, Mekke ve Medine gibi yerlere ilmi seyahatler düzenledikleri bilinmektedir. İlk Osmanlı medresesinin kurucusu Dâvud el-Kayserî Mısır ve İran'da ilim okumuştur. O dönemde aykırı görüşleriyle dikkati çeken Şeyh Bedreddin (1358-1416) Kahire, Medine ve Mekke'de eğitim almıştır (Barkey, 169). Kadı-zâde er-Rûmî (1337-1436?) ve talebesi Ali Kuşçu (v.1474) gibi Osmanlı medreselerinde de ders okutan meşhur âlimler, Timur'un torunu Uluğ Bey'in (1394-1449) Semerkant'ta kurduğu medresede yetişmiştir.²³ Maverâünnehir, Harezm ve Horasan Osmanlı kuruluş yıllarında Anadolu ilim ve fikir hayatını besleyen kaynaklardan birincisini, Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz ise ikinci kanadını oluşturmuştur. Riyazî ilimler (felsefe, mantık, retorik, matematik, tıp vb.) alanında daha çok Maverâünnehir ve Horasan, İslâmî ilimlerde (kelam, hadis, hadis ve fıkıh gibi) ise Hicaz, Suriye, Mısır ve Irak etkili olmuştur.²⁴

23. Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 9-10.

24. Ahmet Yaşar Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hareketleri", Şeyhül-İslâm İbn Kemal Sempozyumu, 26-29 Haziran, 1985, s. 32-33.

Osmanlı coğrafyası Yıldırım Bayezid devrinden itibaren İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmeye başlamıştır.²⁵ İslâm memleketlerinden birçok ilim adamı, talebe ve kadı Osmanlı coğrafyasına gelmeye başlamıştır.²⁶ Ancak Timur tehlikesiyle bu gelişme uzun süre kesintiye uğramıştır.

Osman Gâzi döneminden II. Murad döneminin sonuna kadar 75 âlim ve şeyhten 33'ü Anadolu'da doğmuş ve tahsillerini burada tamamlamıştır. Bunlardan 12 tanesi ilim tahsili için Şam ve Mısır'a giderken, 6'sı İran'ı tercih etmiştir. Bu zaman zarfında 7 âlim Mısır ve Şam'dan, 18 âlim de İran ve Maverâünnehir taraflarından Osmanlı ülkesine gelmiştir.²⁷

7.1. İlk Osmanlı Medreseleri

Osmanlı'da ilk medrese 1331'de, Orhan Gâzi döneminde İznik'te açılmıştır. Bu medresenin ilk müderrisi de dönemin önemli âlimi ve İbn Arabî takipçilerinden Dâvud el-Kayserî'dir. Bursa'nın fethiyle birlikte Bursa'da yeni medreseler açılmıştır. Her yeni fethedilen yerde medreseler inşa edilmiştir. Çok fazla üzerinde durulmasa da en çok medrese yaptıran padişahlardan biri Yıldırım Beyazıt'tır.

İlk Osmanlı medreseleri personel yapısı, okutulan ilimler, ders işleme şekli, eğitim öğretim yöntemleri bakımından büyük ölçüde Selçukluların devamı niteliğindedir. İlköğretimden yüksek öğretime kadar her alanda eğitim veren medreseler, Osmanlı ve İslâm coğrafyasının hemen her köşesine yayılmıştır. Bu süreçte farklı coğrafyalarda farklı medreseler ve farklı eğitim öğretim yöntemleri gelişmiştir.

7.2. Ahilik (Esnaf Eğitimi)

Ahîlik, temelleri Abbasiler döneminde atılan bir tür esnaf fütüvvet/yardımlaşma teşkilâtıdır. Bu kurum Selçuklular zamanında gelişmiş, Osmanlılar döneminde ise tüm Anadolu ile birlikte diğer coğrafyalara yayılmıştır. 1243 Köseadağ Savaşı sonrası, Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasıyla Beylikler döneminde Ahîler yerel egemen otoriteler haline gelmiştir.²⁸ Osmanlılar tevarüs ettikleri tarihî ve kültürel mirası dönemin şartlarında yeniden şekillendirmiş ve daha ileri düzeye taşımıştır. Ahîlik, XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

Ahîlik, Osmanlı merkezi yönetiminin bütünüyle güçlenmesinden sonra, meslekî bir yapı içerisinde esnaf kuruluşları olarak varlığını devam ettirmiştir.²⁹ Meslek ilkelerine sıkıca bağlı olan Ahîler, zanaatlarda iyi yetişmiş, ahlâkî değerlere verdikleri önemi ticarî hayata da yansıtip, iç ve dış ticaretin adâletli şekilde yürütmesine katkı sağlayarak, devletin iktisadî bünyesini canlı tutmuşlardır.³⁰

25. Ramazan Şeşen, "Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 37, 2002, s. 331.

26. Norman İtkowitz, Ottoman Empire and Islamic Tradition, The University of Chicago Press, Wisconsin, USA, 1972, s. 25.

27. Şeşen, a.g.e., s. 331.

28. Celal Metin, "Ankara'da "Ahîler Yönetimi(1290-1354)" Meselesi", Türk Kültürü, S.472, Ağustos, 2002, s. 473.

29. M. Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 387.

30. Sadi Bayram, "Ahîlik ve Bir Ahi Şeceresi", Belleten, C. LVIII, S.222, Ağustos, 1994, s. 304.

Ahîlik teşkilâtında esnaf ve sanatkârlara, iş yerlerinde yamak, çırak kalfa ve usta hiyerarşisine göre mesleğin incelikleri öğretilmiş, akşamları ise Ahî misafir ağırlama ve toplantı yerlerinde ahlâkî ve terbiyevî bir eğitim uygulanmıştır. Böylece Türk esnaf ve sanatkârı arasında hem güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma duygusu geliştirilmiş hem de yerli Bizans esnaf ve sanatkârlarıyla rekâbet edebilecek bir ortam oluşmuştur.³¹

Ahîliğin asıl amaçlarından birisi, insanların dünya ve ahirette huzur içerisinde olmalarını sağlamaktır. Ahîler, zenginle fakir, üreticiyle tüketici, emekle sermaye, milletle devlet, kısaca toplumun bütün kurum ve fertleri arasında dengeyi gözetlemeyi temel felsefe edinmişlerdir.³² Osmanlılar döneminde de Ahîler sadece meslekî ve iktisadî bir organizasyon olmanın ötesinde sosyal ve toplumsal sorumluluğu olan bir yapı olmuştur

Ahîliğin ortaya çıkışını tarihi/toplumsal fonksiyonlarını dikkate almadan, sadece bir esnaf teşkilâtı olarak görmek, onu anlamayı zorlaştırır. Ahîlik, başlangıç itibarıyla yardımlaşma/dayanışma ruhunu taşıyan, ortadan kalkmış olan Anadolu siyasî birliğini ve toplum yapısını yeniden kurmaya çalışan, siyasî, dinî, sosyal ve askerî yönü de olan çok fonksiyonlu bir kurumdur.³³

7.3. Kuruluş Dönemi Osmanlı Kütüphaneleri

Osmanlı döneminde ilk kütüphâne, Yıldırım Beyazıt devrinde Balıkesir ve Bolu'daki medreselerde oluşturulmuştur. I. Murad devrinin önde gelen âlimlerinden Molla Fenârî'nin 10.000 ciltlik bir koleksiyon bıraktığı nakledilir. Bu durum Osmanlı coğrafyasında hızlı bir kitap ve bilgi akışının olduğunu işaret eder. Bu akış Yıldırım Beyazıt dönemiyle hızlanmış, bu sebeple cami ve medreselerde birer kütüphâne de inşa edilmiştir. II. Murad devrinde Edirne'de iki yeni kütüphâne kurulmuştur.

Kütüphaneler konusunda en geniş bilgileri veren Erünsal'a göre ilk dönem Osmanlı kütüphaneleri Orta Çağ İslâm devletlerinin kütüphaneleri kadar zengin değildir. Daha önceki İslâm devletleri tarafından oluşturulan zengin kütüphaneler başta Haçlılar ve Moğollar olmak üzere Sicilya'da barbarlar, İspanya'da Katolik krallar ve din adamları tarafından acımasızca yok edilmiş ve Osmanlı'ya bu eserlerin çok azı intikal edebilmiştir.

İlk Osmanlı kütüphaneleri genellikle beş-altı bin civarında kitaptan oluşmaktadır. Kütüphaneler koleksiyonların saklandığı yer olmanın ötesinde birer ilim meclisi statüsünde olmuştur. Haftanın belirli günlerinde burada toplanan ülema, talebe ve devlet adamlarından bazı kimseler ilmî tartışmalar yapmışlardır.³⁴

31. Çağatay, a.g.e., s. 263.

32. Elâncı, Yusuf, Ahîlik ve Meslek Eğitimi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 19.

33. Necmettin Özerkmen, "Ahîliğin Tarihsel-Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları-Sosyolojik Yaklaşım", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 44, 2. (2004), s. 59.

34. Erünsal, a.g.e., s. 398vd.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Türk tarihi genel olarak “İslâm öncesi” ve “sonrası” olarak ikiye ayrılır ve ilki genelde “Eski Türkler” dönemi olarak adlandırılır. Eski Türklerin eğitim, toplum, devlet gibi konular hakkında nasıl bir hayata ve uygulamaya sahip oldukları hakkında kesin bilgiler yoktur. Daha çok arkeolojik kaynaklar ve dinî metinler ile yüzyıllar sonra yazıya aktarılan sözlü kültür ürünlerinden yararlanılarak çıkarımlar yapılmaktadır. Bugün Türk eğitim sisteminde Eski Türklerle ilgili öğretilen bilgilerin çoğu, XIX. yüzyıl sonlarında modernitenin icabı gereği “inşa” edilmiş bilgi ve yorumlardır. Hunlar ve Göktürkler büyük ölçüde “bozkar kültür” hayatını benimsemiş devletlerdir. Buna göre, yerleşik olmayan, sürekli yer değiştiren ve daima düşmanla mücadele potansiyeli olan bir hayat söz konusudur ve yeni nesiller buna uygun olarak yetiştirilmelidir. Bu hayata uygun insana “alp tipi” denilmiştir.

Türkler XIX. ve X. yüzyıllarda kitleler hâlinde Müslüman olmuşlardır. Ancak Türklerin Müslümanlığa geçiş serüvenleri hâlâ sırrını koruyan önemli toplum dönüşümlerinden biridir. İlk Müslüman Türk devletleri Tolunoğulları, İshîdiler, Karahanlılar, Gazneliler ve Karahanlılardır. Bu devletler döneminde Arap ve Fars etkisiyle Türk toplum ve düşünce hayatında önemli değişimler olmuştur. Eğitim kurumlarının (medrese, vakıf, ahî vb.) prototipleri olarak görülebilecek ilk örnekleri bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. İlk Müslüman Türk devletleri döneminde medrese önemli bir eğitim kurumu olarak belirginleşmeye başlasa da medrese dışı eğitim kurumları hayli yaygındır. Söz konusu eğitim kurumları büyük ölçüde sivil karakterlidir, devletin baskısı ve yönlendirmesi söz konusu değildir. Birçok araştırmacı, bilim, kültür ve sanat bakımından “İslâm’ın altın çağı” olarak kabul edilen dönemin gerçekleşmesine eğitim ve kültür hayatının sivil karakterine vurgu yapmaktadır.

Maveraünnehir bölgesinde gelişen ilmi faaliyetler Endülüs coğrafyasında da takip edilmiştir. İlk Müslüman Türk devletleri döneminde Bağdat, Şam, Nişabur, Semerkant, Buhara gibi büyük ilim şehirleri ortaya çıkmıştır. Kütüphaneler, hanlar, tekke ve zaviyeler ve kitap pazarları sayesinde ilmin sirkülasyonu hızlanmış ve takibi kolaylaşmıştır. Büyük Selçuklu devleti büyük ölçüde Karahanlı ve Gâzneli mirasını devralmış ve bu mirası daha da ilerilere taşıyarak sonrasına aktarmıştır. Anadolu’da kurulan Beylikler ve Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu’nun çeşitli yerlerinde çok sayıda medrese, darüşşifa, bimarhâne gibi eğitim kurumları açılmıştır. Siyasî istikrarsızlığın had safhada olduğu bir dönemde, ilim, kültür ve sanatın bütün canlılığıyla devam etmesi ve bugünü bile hayrette bırakacak ölçüde göz kamaştırıcı ürünler ortaya koyması dönemin gerçeklerinden biridir (Divriği Ulu Cami gibi). Anadolu Selçuklular döneminde eğitim kurumları Anadolu’nun her köşesine yaygınlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti ilk yıllarından itibaren ilme, âlime ve sanata önem vermiştir. Selçuklu başta olmak üzere Anadolu ve çevresinde kurulmuş bütün devletlerin -Bizans ve Roma dâhil- mirasına sahip çıkmıştır. Yıldırım Beyazıt devrinden itibaren önemli ilim merkezleri inşa edildiyse de asıl gelişme Fatih dönemini beklemiştir.

Kaynaklar

- Akdag, Mustafa. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C.I, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2015, Ankara: PegemA Yayınları, 2015.
- Baltacı, Cahid. XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- Barkey, Karen. Empire of Difference The Ottoman Comparative Perspective, New York: Cambridge University Press, 2008.
- Berkey, Jonathan P. Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali, İslamî Eğitimin Sosyal Tarihi, (Çeviren: İsmail Eriş), İstanbul: Klasik Yayınları, Aralık 2015.
- Bayram, Mikail. Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren, Konya: Bayrak Matbaası, 2001.
- Bayram, Mikail. "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 10, 2001, ss. 1-10.
- Bayram, Mikail. Ahi Evren (Şeyh Nasirü'd-Din Mahmud el-Hoyî), Konya: Damla Ofset, 1996.
- Bayram, Sadi. "Ahilik ve Bir Ahi Şeceresi", Belleten, C. LVIII, S.222, Ağustos, 1994, ss. 295-327.
- Çağatay, Neşet. "Fütüvvetçilikle Ahiliğin Ayrıntıları", Makaleler ve İncelemeler, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Dedem Korkud'un Kitabı. (Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Deveci, Handan vd. "Dede Korkut Hikâyelerinde Yer Alan Değerler", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, S. 46(2013), ss. 294-321.
- Ekinci, Yusuf. Ahilik ve Meslek Eğitimi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Eröz, Mehmet. Türk Ailesi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Erünsal, İsmail E. Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Gündüz, Mustafa. "Orta Çağ İslam ve Türk Devlet ve Topluluklarında Eğitim", Eğitim Tarihi, (Editör: Mehmet Şişman), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Gündüz, Tufan. Kur'an ve Kılıç, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- Itzkowitz, Norman. Ottoman Empire and Islamic Tradition, Wisconsin: The University of Chicago Press, USA, 1972.
- İbn-i Battuta. Büyük Dünya Seyahatnamesi, (Çeviren: Muhammed Şerif Paşa), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.
- Köprülü, M. Fuad. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Küken, Gülnihal. Ortaçağda Eğitim Felsefesi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Merçil, Erdoğan. Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Metin, Celal. "Ankara'da Ahiler Yönetimi(1290-1354)" Meselesi", Türk Kültürü, S.472, Ağustos, 2002, ss. 473-485.
- Ocak, Ahmed Yaşar. "Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, S. 12(1978), ss. 247-269.
- Ocak, Ahmed Yaşar. "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hareketleri", Şeyhül-İslam İbn Kemal Sempozyumu, 26-29 Haziran, 1985, Ankara: 1986.
- Ögel, Bahaddin. Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Özerkmen, Necmettin, "Ahiliğin Tarihî-Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları-Sosyolojik Yaklaşım", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 44, 2. (2004), ss. 57-78.
- Özkan, Selim Hilmi. "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", Turkish Studies, 5/3, 2010, ss. 1783-1799.
- Starr, F. Frederick. Lost Enlightenment, Central Asia's Golden Age, Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Tekin, Şinasi. Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Şeşen, Ramazan. "Eyyübiler", İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, ss. 20-30.
- Şeşen, Ramazan. "Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 37, İstanbul: 2002, ss. 329-348.
- Yazıcı, Nesimi. İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1992.